

Bilimsel araştırmaların etik arka planı

Prof. Dr. Hanefi Özbek

1965'te Sivas'ta doğdu. Ege Üniversitesi Tıp Fakültesini bitirdi (1991). Van Kapalı Cezaevine tabip olarak atandı (1991). Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sağlık-Kültür ve Spor Dairesi Başkanlığı tabip kadrosuna naklen geçti (1993). Van Türk Musiki Derneğini kurdu (1993). Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Müzik Eğitimi Bölümü'nün kuruluşunda görev aldı (1994). Farmakoloji ve toksikoloji doktorasının ardından (1998) Yüzüncü Yıl Üniversitesi Tıp Fakültesinde göreve başladı (1998). Sağlık Bakanlığına İlaç ve Eczacılık Genel Müdür Yardımcısı olarak geçti (2008). Tıbbi farmakoloji alanında doçent unvanını aldı (2011). Halen Medipol Üniversitesi Sağlık Hizmetleri MYO Müdürü ve Tıp Fakültesi Öğretim Üyesi olan Özbek, evlidir ve iki çocuk babasıdır.

Râzî (Ebû Bekir Muhammed bin Zekeriyâ er-Râzî, 854-925), “Bir dirhem ilim bin okka edebe muhtaçtır” sözüyle günümüzün bilim ve etik konularının ve sorunlarının ta bin yüz yıl öncesinde de bir şekilde yaşandığını haber vermekte. Ziya Paşa (Abdülhamid Ziyaeddin, 1825-1880) ise “İlim meclisine girdim, kıldım talep, ilim ta gerilerde kaldı, illâ edep illâ edep” dizeleriyle bilimde etik konusunun önemini veciz bir şekilde dile getirmekte. İbnü'l Arâbî'den Mevlânâ'ya kadar pek çok kişiye mal edilen ancak âriflik mektebinden beş yıldızla mezun olmuş halkımızın sînesinde son evresine ulaşan şu sözler de çok anlamlı: “İnsanda yok ise edep, n'eyesin medrese mektep, okusa âlim olsa, yine merkep, yine merkep.” Böyle kalabalık bir girişten sonra konuyu ağır ağır işlemeye başlayabiliriz. Öncelikle etik kavramının tanımını bir hatırlayalım: Etik veya töre bilimi kelimesinin Yunanca ethos keli-

mesinden türediği bilinmekte olup; etik, felsefenin dört ana dalından biri olarak kabul edilmekte ve ahlâk kavramı yerine de kullanılmaktadır (1). Bilim, insan hayatını kolaylaştıran (bazen zorlaştıran?); binlerce yıldır insan zihnini meşgul eden pek çok soruya cevaplar arayan ve bu soruların birçoğuna kanıtı dayalı olarak cevap verebilen bir disiplin olarak da tanımlanabilir. Dolayısıyla bu alanda başarılı olan bilim adamlarının saygınlığı ve popülaritesi de yüksek olmaktadır. Günümüzde bu saygınlığı ve popülariteyi elde etmek (Nobel Ödülü almak gibi) başta olmak üzere daha pek çok ödüle layık görülmek yanında doktor, yardımcı doçent, doçent, profesör gibi unvanları isminin başına yazdırmak da pek çok insanın hayali veya doğrudan uğraşı alanı olmaktadır. İster böyle bir amacı olsun isterse olmasın, bunları az ya da çok gerçekleştirebilmek, bilim adamının bilimsel faaliyetler yönünden oldukça aktif olmasını zorunlu kılmaktadır. Bu amaçla bildiri, makale, tez, kitap gibi bilimsel faaliyetlere imza atmak; kongre, sempozyum, panel gibi bilim toplantılarına davet edilmek; bu toplantılarda konferans vermek, oturma başkanlığı yapmak şeklindeki pek çok faaliyetten birçoğunu yapmış olmak gerekmektedir. Bütün bunları gerçekleştirebilmek için belirli ve ağır eğitim/eğitimleri almış olmanın yanında, hayatın önemli bir süresini bu alanlarda yoğunlaştırmak da işin cabasıdır. Bu kadar yoğun bir emek harçayabilmek de öyle kolay olmayıp hayattaki birçok önemli şeyden fedakârlıklarda bulunmayı gerektirir. Bazı kişilerin (ya etikle ilgili konulara yeterince vâkıf olmadıklarından ya da bu konularda yeterince hassasiyet göstermediklerinden olsa gerek) bu kadar fedakâr olmadan da bir yerlere gelebilmek için “kısa yolları” tercih ettikleri görülmekte, bu yüzden etik boyutta, hatta hukuki boyutta sorunlar ortaya çıkabilmektedir.

Bilimsel araştırmalarda bilerek veya bilmeyerek yapılan pek çok etik dışı durumdan bilmeden yapılanlar için; tecrübesizlik, acelecilik ya da kişinin çevresinde danışabileceği bir mentor bulamaması gibi geçerli sayılabilecek bahaneler üretilebilir; peki ya bilerek yapılanlar? Tıptaki araştırmaların ahlaki yönden zaman zaman sorgulanır hale gelmesinde sorun yalnızca bilim adamından mı kaynaklanmaktadır? Elbette ki hayır! Bu konudan diğer çevrelerin ve dayatılan bazı şartların da sorumlu olduğu söylenebilir. İlk olarak işe yabancı dil sınavlarından başlayabiliriz. “Tıptaki araştırmaların ahlaki arka planı ile yabancı dil sınavlarının ne ilgisi var?” denilebilir. Bilim adamı olmaya aday kişilerin ahlaki boyutta bozulması, zor(unlu)lukların konulduğu yerlerden itibaren başlamaktadır kanaati hiç de yabana-

Yapılan yabancı dil sınavlarının içeriğinin de derinlemesine incelenmesi şarttır. Bu sınavın bir bilim adamına lazım olacak yabancı dil bilgisini mi ölçtüğü; yabancı dil kurslarına gidilmesini mecburi kılacak şekilde hazırlanmış sorulardan mı oluşturulduğu; yoksa kişilerin hayatında ortalama beş seneyi yabancı dil sınavlarında harcatmak için mi düzenlenmiş olduğu ayrıca sorgulanmalıdır.

atılacak bir şey değildir. Dolayısı ile daha yolun başındaki akademisyenlerin önemli bir kısmının en çok zorlandıkları alanlardan biri yabancı dil sınavlarıdır diyebiliriz. Türkiye’de bugün herhangi bir lisansüstü eğitime başlayabilmek için yabancı dil sınavından belirli bir puanı geçmiş olmak şartı aranmaktadır. Bilimde tıptan mühendisliğe, yabancı dil eğitiminden arkeolojiye, ilahiyattan müziğe, heykeltıraşıktan spora kadar pek çok farklı alan vardır. Dolayısıyla yabancı dil ve bu arada ALES sınavlarının bunların hepsinde zorunlu hale getirilmesinin ne kadar doğru bir yaklaşım olduğu aslında ayrıca irdelenmelidir. Yukarıda sayılan alanlarda sırf yabancı dil sınavından belirli bir puanı alamadıkları için yıllarını yardımcı doçent olarak tüketen, bilgi ve birikimleri itibarıyla o alandaki profesörlerin bile önünde saygıyla eğildikleri birçok insanın varlığı, yabancı dil sınavlarının sorgulanması için yeterli bir dayanak olabilir. Ayrıca, yapılan yabancı dil sınavlarının içeriğinin de derinlemesine incelenmesi şarttır. Bu sınavın bir bilim adamına lazım olacak yabancı dil bilgisini mi ölçtüğü; yabancı dil kurslarına gidilmesini mecburi kılacak şekilde hazırlanmış sorulardan mı oluşturulduğu; yoksa kişilerin hayatında ortalama beş seneyi yabancı dil sınavlarında harcatmak için mi düzenlenmiş olduğu ayrıca sorgulanmalıdır. Akademik hayata başlamış bir kişinin, hayatının en verimli yıllarından ortalama beş seneyi alan yabancı dil sınavı serencamı sonucunda bu sınavdan geçmekle elde edilecek kazanım,

acaba bu beş yıllık zamana değmekte midir? Eğer değiyorsa diyecek bir şey yok, ama değmiyorsa buradaki kayıp Türkiye gibi bir ülke için önemlidir.

Yabancı dil sorununun lisans, hatta lisansüstü eğitime kadar uzayan bir sorun olması, bu konuların ilköğretim sırasında halledilememiş olması da ayrı bir konudur. Bilim adamı adaylarının bir kısmı karşılaştıkları bu ilk zor(unlu)luğa bağlı olarak yerine adam sokma, sınav sorularını çalma, sınav sonuçlarıyla oynama, sınav sorularını hazırlayan kişilerin açtığı yabancı dil kurslarına gitme vs. gibi bazı yollara tevessül edebilmektedir. Bu durum etik, hatta hukuki boyuttaki sorunları da beraberinde getirecektir. Dolayısıyla Türkiye'nin bilim alanında bir yabancı dil sorunu vardır ve bu sorunun daha ilköğretim sırasında, yerli yerince ve Türkiye'nin çıkarları doğrultusunda bir çözümü acilen gereklidir. Yabancı dil ve ALES sınavlarını geçen bir kişi yüksek lisans veya doktora gibi bir lisansüstü eğitime başlayabilmektedir. Tıpta Uzmanlık Sınavını (TUS) kazananların da eğitime başlayacakları kuruma kayıt yaptırabilmeleri için yine yabancı dil sınavından belirli bir puanı almış olmaları şartı aranmaktadır. Peki, bu lisansüstü eğitimi ne kadar lisansüstüdür? Lisansüstü eğitimi başarı ile tamamlayan kişilerin hepsi gerçekten bilim adamı olma nosyonunu kazanabilmekte midir? Lisansüstü eğitim veren enstitülerin ders ve laboratuvar çeşitlilikleri ve yeterlilikleri ile bunların içerikleri, ayrıca dersleri veren hocaların yeterliği de incelenecek olursa bu soruya daha doğru bir cevap verilebilir kanaatindeyim. Lisansüstü eğitimi sırasında hazırlanan tezlerin veya seminer konularının bir kısmı daha sonra tıbbi bir araştırma olarak yayınlanabilmektedir. Bu araştırmaların sıhhati konusunda soru işaretleri belirtmeye başlarsa önemli bir sorunumuz var demektir. Dolayısıyla tıptaki araştırmaların ahlaki arka planına buralardan başlamak uygun bir düşünce gibi gelmektedir.

Ülkemizde lisansüstü eğitimde bir sorun olup olmadığı, var ise bunun çözümü konusu bu yazının sınırlarını zorlar. Bunun yerine "Ayinesi iştir kişinin lafa bakılmaz" sözünün gereğine göre hareket ederek konuya yaklaşabiliriz. Yani lisansüstü eğitimi alanların ve bu eğitimi verenlerin birlikte yaptıkları araştırmaları ve yayınları inceleyerek bu konuda az-çok bir fikir sahibi olabiliriz. Örneğin tıp alanındaki yüksek lisans veya doktora tezlerinden özetlenerek yayınlanmış makalelerin bir kısmında: başlıkla içeriğin tam uyuşmaması, bulgular ile tartışma-sonucun birbirine karıştırılması, istatistik analiz yönteminin bu çalışmaya uyup uymadığına bakılmaksızın başka bir çalışmadan kopyala-yapıştır yöntemiyle makaleye

aktarılması gibi araştırma-yöntem ve teknikleri dersinde anlatılan kuralların pek çoğuna uyulmadığı ve bilimsel makale yazma tekniklerinin yeterince bilinmediği ya da dikkate alınmadığı görülecektir. Özellikle araştırma yöntem ve teknikleri ile istatistik konularının araştırmacıların bir kısmında gereken düzeyde oturmadağı da söylenebilir. Yukarıda sayılanların daha ziyade bilimsel yönden bir yetersizliği gösterdiği, dolayısıyla bunun etik ne ilgisinin olduğu sorulabilir. Bilimsel yönden kusurlu olan, yani geçerliliği sorgulanır hale gelmiş yayınları üretmek ne kadar etikdir öyleyse? Böylece, en hafif deyimiyile kalitesi düşük çalışmaların bir sonucu olarak bilim dergilerinde yayınlanmış ama bilimsel özelliği düşük dokümanlar ortaya çıkmaktadır ("Yayın sayısı sıralamasında dünyanın önde gelen ülkeleri arasına girdik ama bu yayınlara yapılan atf sayısı sıralamasında neden sonlardayız?" sorusunun bir cevabı da her halde bu olsa gerektir). İşin bir başka yönü de şöylece ifade edilebilir: Böyle bir tez özetini en az bir hoca (profesör, doçent veya yardımcı doçent) ile bir lisansüstü eğitimi alan veya bu eğitimi bitirmiş bir öğrenci (yüksek lisans veya doktora öğrencisi) hazırlamaktadır. Hazırlanan bu makale bilim dergisi şartlarını sağlamış bir dergiye gönderilmekte ve bu derginin muhtemelen profesör unvanlı editör veya editör yardımcısı tarafından incelenmektedir. Editör, makale konusunda uzman olan en az iki hakeme (bunlar da profesör, doçent veya yardımcı doçent unvanlarından birine sahiptir) bu araştırma yazısını göndermektedir. Bu kadar bilim adamının elinden geçtikten sonra bilimsel ve/veya etik problemlere sahip makalelerin nasıl yayınlanabildiği sorusu ve bu soruya verilebilecek cevap(lar) da ayrıca sorgulanmalıdır. Doktora eğitimi veya TUS eğitimi tamamlayan bir kişinin, kendi başına bir bilim araştırmasını kurgulayıp gerçekleştirmesi ve yayınlatabilmesi istenen şeydir. Peki bunları yapamayan bir kişiye doktor (PhD) unvanının veya denkliliğinin verilmesi ne kadar etikdir ve ne kadar doğrudur? Bir bilim araştırmasını kurgulayamayan, gerekli araştırma ve çalışmaları gerçekleştiremeyen, elde ettiği verilerin temel istatistiklerini dahi yaptıramayan bir kişinin bilimsel araştırmalar sırasında etik dışı yollara girişmesi sanki mukaddermiş gibi gözükmektedir. Etik dışı yolların (intihal, aşırma, çarpıtma, fabrikasyon, salami-zasyon, duplikasyon, haksız yazarlık gibi) ne oldukları da zaten bilinmektedir.

Şimdi konuyu biraz daha tıptaki araştırmalara teksif edebiliriz. Tıptaki araştırmalar denilince yine yüksek lisans ve doktora tezleri, tıpta uzmanlık öğrencilerinin hazırladığı tezler, öğretim üyelerinin yaptıkları yayınlar, destekçisi

ilaç firmaları olan ve yayınlanması ilaç firmasının onayına bağlı bulunan ilaç klinik araştırmaları vs. akla gelmektedir. Tıpta uzmanlık öğrencilerinin tezleri ile işe başlayabiliriz. Tıpta uzmanlık tezleri, genel itibarıyla insan üzerinde veya insanla ilgili bilgiler kullanılarak yapıldıkları için önemli bir kısmı klinik araştırma da sayılabilir. Tıpta uzmanlık sınavını kazanan bir öğrenci uzmanlık eğitimi alır ve mevzuat gereğince bir uzmanlık tezi hazırlar. Bu tezin kabul edilmesinden sonra "uzmanlık eğitimi bitirme sınavı"ndan geçerek uzman unvanını alabilir. Tıpta uzmanlık tezleri, Sağlık Bakanlığı'nın ilgili birimlerinde kayıt altında tutulmakta olup, ayrıca YÖK'ün Ulusal Tez Merkezinden internet aracılığıyla bu tezlere ulaşılabilir. Peki, bu tezlerin içerikleri, tezler için olmazsa olmaz şart olan "orijinalite şartı", bir bilim eserinde olması gereken standartların ne kadarının sağlandığı gibi hususlarda bir inceleme yapılmış mıdır? İyi bir tezi hazırlayabilmek için kafa yapısıyla buna hazır bir tez öğrencisine, tez öğrencisinin buna ayıracak yeterli bir zamana, araştırma ihtiyaçlarını ve masraflarını karşılayacak bütçeye sahip bir projeye ve tez yaptırabilecek yeterlikte bir danışmana ihtiyaç vardır. Türkiye'de bu sayılanların ne kadarı sağlanabilmektedir? Yukarıda sayılan sebeplerden dolayı uzmanlık tezlerinin bir kısmının derleme, dosya tarama (retrospektif çalışma), anket çalışması gibi "orijinal araştırma" kavramı ile pek de ilgisi bulunmayan ürünler olacağı ortadadır. Yapılan tezlerden elde edilecek sonuçların geçerliliği ve güvenilirliği ise ayrı bir tartışma konusudur. Tez konularının birbirine benzerliği veya birbirinin tekrarı gibi olması hususları da ayrıca irdelenebilir. Bu tür çalışmaların Türkiye'ye, tezi yapana ve yaptırana neler kazandıracığı veya neler kaybettireceği sorularının cevapları, aynı zamanda konunun ahlaki boyutunun da cevabı olacaktır. Tıbbi araştırmalar ile ilgili Yüksek Lisans ve Doktora tezlerinin durumu, Tıpta Uzmanlık Tezlerine göre bir nebze daha iyi gibi gözüküyor. Çünkü bu tür çalışmalar için proje yapabilmek ve buradan maddi kaynak sağlayabilmek daha fazla mümkündür. Ayrıca öğrencinin sırf tez yapabilmek için harcayabileceği yeterli bir zamanı da bulunmaktadır. Ancak bunlardan elde edilen sonuçların da ne kadar geçerli ve güvenilir olduğu ayrıca tartışılabilir.

Tıpta ilgili bir araştırmada (zaman, ortam, proje vs. her şey tamam olsa bile) verilerin elde edileceği gönüllülerin sayısı, tezin gücü (power) ile Tip-I hata ve Tip-II hata yapılması ihtimalini çok etkilemektedir. Araştırmacıların en çok muzdarip oldukları konulardan biri araştırma için yeterli sayıda gönüllü (denek) bulamama sorunudur. Gönüllü sayısı gereğinden az olduğunda

Tip-II hata, gereğinden fazla olduğunda Tip-I hata yapma ihtimali artmaktadır. Bir araştırmada Tip-I ve Tip-II hata ne kadar iyi dengelenmiş ise ve çalışmanın gücü %80'in altında değilse bu araştırmanın, iyi bir araştırma olma özelliklerinden birçoğunu sağlamış olduğu söylenebilir. Bunlar yerine getirilemiyorsa bu durumda araştırmanın sonuçları geçerliliğini ve güvenilirliğini yitirecektir. Dolayısıyla bu araştırma ile ilgili olarak ilgili kurumun, bilim adamlarının, teknisyenlerin ve gönüllülerin zamanı, emekleri ve paraları boşa harcanmış olacağından böyle bir durumun etik yönden ne kadar mahzurlu olacağı bellidir (Bu sorunu çözebilmek için araştırmacıların tez konularını uzmanlık eğitimlerinin son aylarında değil de birkaç yıl önceden almaları, yeterli sayıda gönüllü bulma konusunda akılcı bir yaklaşım olabilir. Böylece veri uydurma, çarpıtma gibi ahlâk dışı birçok eylemin önü veya mazereti, daha baştan kesilmiş olacaktır).

Doktora veya tıpta uzmanlık tezini başarıyla verdikten sonra kişi isterse yardımcı doçent olarak öğretim üyeliği hayatına başlayabilmekte, bundan sonra da doçent ve ardından profesör olarak yoluna devam edebilmektedir. İşte bu yolculukta da klinik araştırmalar yapılabilmekte ve bunlarda da ahlaki yönden sorgulanabilecek hususlar bulunabilmektedir. Bu konu, örneğin yar-

dımcı doçentler üzerinden incelenebilir. Bir kişi yardımcı doçent olarak göreve başladığında başına gelebilecekler şöylece sıralanabilir: Görev yaptığı yer yeni kurulmuş bir üniversite veya fakülte olabilir ve görev aldığı anabilim dalındaki tek öğretim üyesi de kendisi olabilir. Bu durumda çiçeği burnunda bilim adamımız idarecilik mi yapsın, doçentlik dosyasını hazırlamak için bilimsel bir araştırma mı yapsın, bilim toplantılarına (kongre, sempozyum) mı gitsin, öğrenci derslerine mi girsin, yoksa doçentlik için şart olan 65 puanı alabilmek amacıyla yabancı dil sınavına mı hazırlansın? Anabilim dalında başka öğretim üyeleri varsa bu durumda tıpta uzmanlık, yüksek lisans veya doktora öğrencileri de ana bilim dalının nüfusuna katılacağı için bunlara verilecek eğitim ve bunların tez danışmanlıkları da az önce sayılan iş yüküne eklenecektir. Yeni doçentlik kriterlerinin şartları da göz önüne alındığında, öğretim üyemiz doçentliğe başvurmak için gerekli kriterleri bu kadar iş yükü arasında nasıl sağlayacaktır? Elbette ki tüm bunlar kişinin gayri ahlaki yollara başvurmamasının bir mazereti olamaz. Ancak klinik araştırmalarda ahlaki bir takım sorunlar var ise bunların yolunu döşeyen taşların da bilinmesi, tedavi açısından yararlı olacaktır. Tıptaki bir öğretim üyesinin bilimsel araştırma yapacak tüm şartları sağladığını düşünelim. Bu durumda

Tıpla ilgili bir araştırmada (zaman, ortam, proje vs. her şey tamam olsa bile) verilerin elde edileceği gönüllülerin sayısı, tezin gücü (power) ile Tip-I hata ve Tip-II hata yapılması ihtimalini çok etkilemektedir. Araştırmacıların en çok muzdarip oldukları konulardan biri araştırma için yeterli sayıda gönüllü (denek) bulamama sorunudur. Gönüllü sayısı gereğinden az olduğunda Tip-II hata, gereğinden fazla olduğunda Tip-I hata yapma ihtimali artmaktadır.

çalışmaya başlanabilmesi için etik kurulu onayı ve bazı klinik araştırmalar için de Bakanlık izni alınması zorunludur. Ülkemizde bu konuda da gerek araştırmacıya ve gerekse etik kurullarına ait önemli sorunlar bulunmaktadır.

Öğretim üyesi tüm bunları aşmış makalesini yazdığı anda ise bunu yayınlatacak bir dergi bulma konusunda ayrı bir sorun yaşamaktadır. Küçük bir örnek vermek gerekirse: Science Citation Index'e girmiş birçok dergi, yayınlanması için kendisine gönderilen makaleler için daha önce kendi bünyesinde yayınlanmış makalelere atıf yapılmamış ise zorluk çıkarabilmektedir. Maksat, derginin etki (impact) puanını yükseltmektir. Eğer tecrübeli (!) bir araştırmacı iseniz makaleyi göndereceğiniz dergiyi seçtikten sonra, bir punduna getirip makale içerisinde, o dergide daha önce yayınlanmış üç-beş makaleye atıf yapmayı unutmasınız.

Tıbbi araştırmalar yaparken karşılaşılan etik sorunlara örnekler vermeye devam edelim. Araştırmamız diyelim ki hastane veri tabanından toparlayacağı verileri kullanarak retrospektif bir çalışma yapacak. Burada sık karşılaşılan etik ihallerden biri, verilerin hangi anabilim dalının emeği ile üretildiğine bakılmaksızın yayına dönüştürülmesidir. Sonuçta örneğin göz hastalıklarıyla ilgili yayınlanmış bir makalenin yazarları arasında göz hekimi hariç pek çok kişi bulunabilmektedir. "Eş veya yakın akraba kontenjanı" sebebiyle ilgisiz pek çok kişinin isminin makaleye yazılması da yapılan başka bir etik ihaldir. 5-10 araştırmacının bir araya gelip anabilim dalının tüm imkânlarını kendilerine seferber etmesi ve yayınlanan her bir makalede sırayla her birinin birinci isim olarak yer alması yapılan başka bir etik ihaldir. Bazı anabilim dalı başkanları veya bölüm başkanları, kendi anabilim dalından veya bölümünden yapılacak araştırmaların tümünde (katkısı olsun veya olmasın) kendi isimlerinin de olması gerektiğini düşünebilmektedirler (böyle düşünmeyen başkanları tenzih ederiz). Yani araştırmacının önünde bir de anabilim dalı ve ardından bölüm başkanlığı engelini aşmak gibi bir zorluk bulunabilmektedir. Ardından etik kurulu engeli gelebilmektedir. Bazı etik kurulu üyeleri kendi isimleri veya işaret edecekleri kişilerin isimleri araştırma protokolüne yazılmamış ise sorun çıkarabilmektedir (düzgün çalışan etik kurullarını tenzih ederiz). Etik kurulu onayı alan tıbbi araştırmaların önemli bir kısmı aynı zamanda Sağlık Bakanlığının da izin almak zorundadır. Bakanlık çalışanları zaman zaman kendilerini etik kurulu yerine koyabilmekte ve etik kurulu onayı ile Bakanlık iznini birbirine karıştırabilmektedir. Yani araştırma başvurusu aylarca sürünebilmektedir. Hele bir de araştırma konusu "genel tıbbi ve tamamlayıcı tıbbi" alanına giriyorsa müthiş bir ön yargı ile karşılaşmak ve araştırmacının annesinden emdiği sütün araştırma protokolünden damla damla gelmesi işten bile olmamaktadır. Tüm bu aşamaları geçtikten sonra araştırmaya başlayabileceğinizi sanıyorsanız yanılıyor olabilirsiniz. Bir de hastane yönetiminden idari izin alınması gerekiyor. Yani hastane yöneticileri ile de aranız iyi olmalıdır. Bu konuda gereken hassasiyeti gösteren yöneticileri tenzih ederiz. Çünkü hastane imkânlarının lüzumsuz kullanımı da ayrı bir etik ihlal olarak değerlendirilebilir. Dolayısıyla yerli yerinde işletilen bir idari izin müessesesi, hem tıbbi araştırmaların ahlaki yönüne katkı sağlayacak hem de hastane imkânlarının heba olmasına engel olacaktır.

Yukarıda sayılan zorluklardan birçoğu araştırmacıları yıldırabilir ve bunlarla mücadele etmek yerine bazı araştırmacılar yanlış yollara tevessül edebilir. Bu durumda örneğin "masa üstü yayıncılık" ne güne duruyor. Ancak dergiler çeşitli dijital yazılımlar kullanarak bu tür durumları artık tespit edebiliyor.

Tıbbi araştırmalardan elde edilecek verilerin işlenmesi sırasında da birçok etik ihlal yapılabilmektedir. Örneğin verilerin istatistik analizleri araştırmacıların beklediği sonuçları vermeyebilir. Bu durumda verilerle oynamak, olmayan gönüllüler üretip verileri artırmak gibi etik ihaller de olmayacak şeylerden değildir. Bu durum, çarpıtma (falsification) olarak adlandırılmaktadır.

Makaleyi yazdınız ve bir dergiye gönderdiğiniz diyelim. Dergi, incelenmek üzere kendisine gelen makaleyi, özellikle Türkiye'deki bir hakeme gönderdiğinde, yazarların ismi her ne kadar gizlenmiş olsa da (makaleyi dikkatlice okuyunca yazarların kimler olduğunu anlamak çok da zor olmamaktadır) makalenin başına gelebilecekler ayrı bir yazı konusu olabilir (etik kurullarına bağlı hakemleri tenzih ederiz). Bir bilim adamının orijinal bir fikir üretip bunu araştırması ve sonuçlarını da yayınlaması en doğal hakkıdır. Ancak yayınlanan makaleler, araştırmacıların vardıkları sonuçlar yönünden incelendiğinde, araştırmaların neredeyse tümünde olumlu ve de anlamlı yönde sonuçlar elde edildiği görülecektir. Edison'un bile yüzlerce, bazen de binlerce kez deneme yapıp olumlu bir sonuca ulaştığı veya ulaşamadığı bir dünyada, diğer bilim adamlarının bu kadar "şanslı" olmaları ve araştırdıkları her çalışmanın olumlu bir şekilde sonuçlanması önemli bir araştırma konusu olabilir. Peki, olumsuz bir sonuç elde edildiğinde bunu bir sempozyumda sunmak akılcı bir davranış mıdır veya bir dergide yayınlamak mümkün müdür? Kendimden örnek vereyim:

Yaptığım üç ayrı araştırmamın sonuçları olumsuz çıkmıştı. Ben de bunları bir araya getirip bir bilim toplantısında, bu yolun başındaki arkadaşlara da örnek oluşturması amacıyla sunmak gafletinde (!) bulundum. O toplantıda bana yapılanları yazmasam daha iyi olacak. Yine sonuçları olumsuz çıkan bir çalışmamı bir dergide yayınlamak için editörle yaptığım bilimsel kavga ise başka bir hikâyenin konusu olabilir (ama editör sonunda makaleyi kabul etti ve yayınladı). Sonuç olarak öğretim üyelerini bir şey bulmak veya keşfetmek yönünde anlamlı sonuçlara erişmiş yayın yapmaya zorlamak, bilim insanlarını başka bir ümit kalmadığından dolayı yan yollara sapmaya teşvik ediyorsa bu soruna da el atmakta fayda olacağı açıktır. Bilim adamlarının birer "bulucu (finder)" değil birer "araştırmacı (researcher)" oldukları ilgili tüm çevrelere iyice kanıksanmalıdır.

Tüm şartlar uygun olsun ve çok güzel bir araştırma yapmış olalım. Bu araştırmamın çalışma düzeneği ve uygulanan istatistik analiz yöntemlerinin doğruluğu çok önemlidir, hatta bir araştırmamın "bilimsel" sıfatını kazanabilmesi için vazgeçilmez bir kriterdir. Bu konuda iki ayrı örnek vermek istiyorum: 1986'da yayınlanan bir araştırmada 30 farklı dergide (The Lancet, JAMA, British Medical Journal, The New England Journal of Medicine gibi dergiler dahil) yayınlanan 4.200 makalenin yalnızca %20'sinin çalışma düzeni ve istatistik analiz yönünden geçerli olduğu ortaya konmuştur (yani yaklaşık 31 yıl önce durum bu idi). İkinci örneği kendi yaptığım bir ön araştırmadan vereceğim: "Student's-t" testleri, hemen her akademisyenin dağarcığında bulunan ve yapılması gayet basit olan istatistik analiz testleridir. İki sene kadar önce internetten, içinde "Student-t" kelimesi geçen rasgele 100 makaleyi indirip bir Halk Sağlığı uzmanı arkadaşımın birlikte incelemiştik. Bu 100 makalenin 90'ında Student's-t testinin ya gereksiz olduğu ya da yanlış kullanıldığı sonucuna ulaştık. Dolayısıyla bu ikinci örneğe bakarak bugün de durumun eskisinden pek farklı olduğu söylenemez düşüncesindeyiz. Sonuç olarak bir araştırmamın çalışma düzeneği ve istatistik analiz yöntemi yanlış ise ortada geçerli ve güvenilir bir bilimsel sonuç da yoktur denilebilir. Bu durum (yukarıda verilen iki örnek de göz önüne alınarak) PubMed'deki milyonlarca makaleye teşmil edildiğinde ortaya çıkacak fecaat dikkatlerinize arz olunur. Diyelim ki doçentliği verdiler (Bir bilim atasözü: doçentlik alınmaz, verilir), sıra geldi profesörlüğe. Bu kez yine aynı şekilde yayın yapma telaşı başlayacaktır; çünkü profesör olmak için de doçentliğe benzer şartlar getirilmiştir. Yani doçentlik serencamının aşağı-yukarı

benzeri şeyler artık profesörlük için de geçerlidir. Peki, doçentlik ve profesörlük için böylesi şartları getirmek yanlış mıdır? Hayır, yanlış değildir ancak bu şartların olgunlaştırılıp yerli yerinde konulması ve bütün taraflar için adil bir şekilde denetiminin yapılması gerekmektedir. Yoksa üretilen bilimsel ürünün ne kadar bilimsel olduğu, dolayısıyla ne kadar etik olduğu (Not: bilimsel olmayan bir tıbbi araştırma etik de değildir yargısı önemli oranda kabul görmektedir) sorgulanmaya başlar. Bu durumda bilimsel verilerin ışığında karar vermek için yani kanıta dayalı tıp uygulamaları yapabilmek için neye güvenilip neye güvenilemeyeceği hususunda büyük bir karmaşa başlayacaktır.

Buraya kadar genellikle Türkiye'den ve kendi insanımızdan bahsettik. Peki, "Bizim dışımızdakiler evliya mı?" diye sorabilirsiniz. Elbette ki dünyanın birçok yerinde de benzeri sorunlar var. Bu durum için pek çok örnek verilebilir. Örneğin "Data fabrication and other reasons for non-random sampling in 5087 randomised, controlled trials in anaesthetic and general medical journals" başlıklı makalenin adresini verip araştırmayı sizlere bırakalım (2). Tüm bilim alanlarında olduğu gibi, tıbbi araştırmalarda da yapılan pek çok doğru şeyin yanında yapılan pek çok yanlış

şeyler de bulunacaktır. Elbette ki son derecede ince elenip sık dokunularak gerçekleştirilmiş, akıllarda en küçük bir soru işareti dahi bırakmayacak araştırmalar için şapka çıkartmaktan başka denilecek bir şey yok. Ancak etik yönden sorunlu araştırma ve yayınların varlığı da dikkate alınmalı ve bunların bir an önce giderilebilmesi için gerekli çalışmaların yapılması, tedbirlerin alınması zaruridir. Edep, ahlak veya etik, bilimle ilgili tüm tarafların bilmesi, sindirmesi ve uygulaması gereken ortak bir payda olarak gönüllere ve zihinlere kazınmalıdır. Yunus'tan (13-14. yy) söz etmeden yazı tamam olmaz düşüncesiyle O'nun Râst makamında bestelenmiş olan şu sözlerini sizlere arz ederek yazıyı sonlandıralım (3):

*"İlim ilim bilmektir,
İlim kendin bilmektir,
Sen kendini bilmezsin,
Bu nice okumaktır."*

Kaynaklar

- 1) nedir.com/etik (Erişim Tarihi: 28.06.2017).
- 2) ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/28580651?dopt=AbstractPlus (Erişim Tarihi: 02.07.2017).
- 3) youtube.com/watch?v=FgRJIQkkTx8 (Erişim Tarihi: 02.07.2017).

Kendimden örnek vereyim: Yaptığım üç ayrı araştırmanın sonuçları olumsuz çıkmıştı. Ben de bunları bir araya getirip bir bilim toplantısında, bu yolun başındaki arkadaşlara da örnek oluşturması amacıyla sunmak gafletinde (!) buldum. O toplantıda bana yapılanları yazmasam daha iyi olacak.